Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638X

SJIF Impact Factor 8.379

Website: www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

‘Recent Trends in Humanities, Commerce and Management’

(Special Issue No.154)

Chief Editor

Dr. A. M. Shaikh

Principal,

Yashwantrao Chavan Warana Mahavidyalaya, Warananagar

Executive Editors

Mr. D. V. Patil

Dr. P. S. Ahuja

Dr. B. K. Wanole

Dr. C. R. Jadhav

Mr. U. G. Jambhore

Miss. S. A. Dhongade

Shree Warana Vibhag Shikshan Mandal's

Warana University, Warananagar

Yashwantrao Chavan Warana Mahavidyalaya, Warananagar.

Tal. Panhala, Dist. Kolhapur, Maharashtra (India) Pin. 416113
Under UGC 2 (f), 12 (B)
(AICTE Approved & Constituent College of Warana University, Warananagar)
■ NAAC Accredited 'A+' Grade (4th Cycle) ■ PM-USHA Scheme Funded College

Organized by

Faculty of Humanities, Commerce and Management and IQAC

Sponsored by

PM-USHA

One Day National Conference on

'Recent Trends in Humanities, Commerce and Mmanagement

6th February, 2026

Chief Patron

Hon. Dr. Vinayji Kore (Savkar)

MLA, Maharashtra
Chairman, Shree Warana Vibhag Shikshan Mandal, Warananagar

Patron

Hon. N. H. Patil

Provost-Warana University, Warananagar.

Hon. Dr. D. T. Shirke

Vice-Chancellor, Warana University, Warananagar.

Hon. Dr. V. V. Karjinni

CEO, Shree Warana Vibhag Shikshan Mandal, Warananagar

Chief Guest

Hon. Dr. Yashwant Thorat

Ex Chairman, NABARD

Plenary Session

Dr. Arvind N. Haldankar

Vice Dean Academic,
D.D. Kosambi School of Social Sciences and Behavioral Studies, Goa University

Convener

Prof. Dr. A. M. Shaikh,

Principal, Yashwantrao Chavan Warana Mahavidyalaya, Warananagar.

IQAC Co-Ordinator
Dr. U. D. Kadam
(YCWM Warananagar)

Organizing Secretary
Dr. D. R. Dhede
(I/C Dean of Commerce & Management)

Coordinator
Dr. R. B. Patil
(I/C Dean of Humanities)

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
Marathi Language Papers			
1.	डॉ.चिंतामण धिंदळे	२१ व्या शतकातील आदिवासी कविता	1
2.	डॉ. अनिल एम. वळवी	शाश्वत विकासात आदिवासींची भूमिका : मराठी आदिवासी कादंबरीच्या संदर्भात	10
3.	डॉ. बाळासो आण्णा सुतार	एकविसाव्या शतकातील कारागिरांची “उसवण”	14
4.	डॉ. सुधाकर पंडितराव बोथीकर	सामाजिक चळवळीतील अलीकडील प्रवाह	23
5.	डॉ. भीमराव खं. वानोळे	२१ व्या शतकातील मराठी आदिवासी आत्मकथने : अनुभव, संघर्ष आणि अभिव्यक्ती	27
6.	निलिमा पाटील	आप्पासाहेब खोत यांच्या कथेतील स्त्रीजीवनाचे चित्रण	33
7.	जनाबाई दत्ता वानोळे, प्रा. डॉ. बाबासाहेब रावसाहेब शेंडगे	‘मासोली’ या आदिवासी कादंबरीतील भिल्ल स्त्रीचे जीवनचित्रण	37
8.	ओंकार जितेंद्र पाटील	मारुती चितमपल्ली : साहित्य आणि मानवी मूल्ये	40
9.	शेकुराव विठ्ठलराव खोकले, प्रा. डॉ. संतोष चंपती हंकारे	बाबाराव मडावी यांच्या ‘आकांत’ या आत्मकथनातील जाणिवा	46
10.	श्री.आबासाहेब हौसाजी खुडे, प्रा.डॉ. विलास पाटील	भुजंग मेश्राम यांच्या काव्यसंग्रहातील जाणिवा	50
11.	अमृता आनंद कंची	संदीप खरे यांच्या कवितांमधील मानवी मूल्ये	54
12.	डॉ.दीपक लोटन सूर्यवंशी	२१ व्या शतकातीलमराठी कादंबऱ्यांमधील बदलते पुरुष प्रतिमा व व्यक्तिचित्रणे	59
13.	डॉ.नामदेव कृष्णा मोळे	जागतिकीकरण व मराठी कादंबरीतील नवप्रवाह	62
14.	डॉ. प्रकाश हुलेनवर	मराठी कथेतील आनंद पुपलवाड यांच्या कथेचे वेगळेपण	67

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
15.	डॉ. श्रीपती एम. रायमाने	मराठी भाषेवर कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा परिणाम	70
16.	डॉ. सर्जेराव सदाशिव जाधव	मराठी नाटकातील स्थित्यंतरे	74
17.	डॉ. संजय कांबळे	झुलवा : जोगता नि जोगतीनींच्या जीवनाची करूण कहाणी	79
18.	डॉ.संभाजी आण्णू शिंदे	एकविसाव्या शतकातील मराठी ग्रामीण कवितेचे बदलते स्वरूप	83
19.	प्रा.माणिक वांगीकर	एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीचे बदलते संदर्भ	92
20.	डॉ. मनीषा आझाद नायकवडी	बदलत्या जगात भाषा, संस्कृती आणि ओळख	97
21.	रुपाली सातापा पाटील, डॉ.सर्जेराव जाधव	मानवी मूल्यांची पेरणी करणारी कादंबरी : शाळा	102
22.	प्रा.श्रीराम सीताराम मोहिते	हिमांशू स्मार्त यांच्या ललित गद्य लेखनाचे आशयविशेष	107
23.	सौ. उमा शिंदे-वांगीकर	एकविसाव्या शतकातील वाचनसंस्कृतीचे नवे पर्व : पुस्तकांचं गाव भिलार	114
24.	कुमार चिंतू कोरवी	२१ व्या शतकातील भटक्या विमुक्तांचे कथात्मक साहित्य	118
25.	डॉ.श्रीराम यशवंत गडकर	माणगाव परिषद स्वरूप व परिणाम	122
		Hindi Language Papers	
26.	प्रो.(डॉ.) प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर	शताब्दी उत्तर हिंदी साहित्य: नव चेतना एवं विमर्श के विविध आयाम	130
27.	डॉ. एमडी माजिद मिया	हिंदी के विस्तार में इंटरनेट की भूमिका	136
28.	डॉ.अमिता	निराला के 'राम' में नव चेतना और आधुनिक मूल्यबोध	142

29.	महेंद्र कुमार मिठारवाल	बदलती दुनिया में भाषा, संस्कृति और पहचान	146
30.	सुरेश कुमार	21 वीं सदी का हिन्दी साहित्य : प्रवृत्तियाँ और चुनौतियाँ	149
31.	डॉ. के. सुवर्णा	हिन्दी पत्रकारिता की भाषा और उसका बदलता स्वरूप	152
32.	डॉ. सपना	काल, वचन तथा कारक का अध्ययन : किन्नौरी बोली के संदर्भ में	156
33.	डॉ. अनीता देवी	हिंदी साहित्य और सिनेमा में वयोवृद्ध वर्ग	161
34.	माधवी बसवाणी पिटुक	ज्योति जैन की लघुकथाओं में डिजिटल युग और मानवीय मूल्य	167
35.	रवींद्र हैबती पाटील	21 वीं सदी के हिंदी साहित्य में चित्रित: बदलते रिश्ते-नाते संबंध	171
36.	डॉ. सुनिल प्रकाश खोत	आधुनिक युग में बेरोजगारी की संभावना	175
37.	प्रो. डॉ. किरण खन्ना	राष्ट्रीय शिक्षा नीति के संदर्भ में वैश्वीकरण और तकनीकीकरण का भाषा साहित्य और समाज पर प्रभाव	178
38.	डॉ. पी .एम.भुमरे	किन्नर समुदाय की अनकही पिड़ाओं से रूबरू कराता उपन्यास : जिंदगी 50-50	183
39.	डॉ. रेवनसिद्ध काशिनाथ चव्हाण	शहरीकरण और बदलते समाज को दर्शाती 21 वीं सदी की हिंदी कविता	188
40.	डॉ.अनिल विठ्ठल मकर	समाज पर एआई (आर्टिफियल इंटेलिजन्स) का प्रभाव	191
41.	श्री. आप्पाराव रोहिदास चव्हाण	आधुनिक समय में भाषा, संस्कृति और पहचान	195
42.	गिरीजा प्रतापसिंह कोकरे-देसाई	गीतांजलि श्री के साहित्य में स्त्रीवादी चेतना	197
43.	डॉ.नितीन विठ्ठल पाटील	दलित और स्त्री विमर्श का अंतर्संबंध: एक आलोचनात्मक अध्ययन	201
44.	डॉ.सतीश कृष्णात पाटील-कोले	इक्कीसवीं सदी के हिंदी साहित्य में मानवीय मूल्य	206
45.	प्रा.डॉ.रमेश शिवाजी बोबडे	21वीं सदी के हिंदी उपन्यासों में चित्रित समस्याएं ('डार्क हॉर्स' उपन्यास के संदर्भ में)	210

46.	स.प्रा. प्रियंका हरमलकर , डॉ. नरसिंग भिवाजी एकिले	21 वीं सदी के हिंदी साहित्य में चित्रित शहरीकरण और बदलता सामाजिक जीवन : जयश्री रॉय की कहानियों के आलोक में।	212
47.	प्रो. डॉ. सुनिल चव्हाण	'मुक्ति पर्व' उपन्यास में भारतीय गाँव : एक अनुशीलन	216
English Language Papers			
48.	Dr. Marku Monis, Mr. Ganesh B. Kamble	Language, Society and Education: The Intricate Web of Linguistic Capital, Social Stratification, and Educational Equity	220
49.	Dhanashri Nandkumar Chavan	Evolution of Feminist Thought in Modern Literature	225
50.	Mr.Milind Motising Pawar, Dr. Dora Thompson	From Colonial Subjugation to Cultural Assertion: Language and Identity in Shashi Tharoor's Works	230
51.	Priya Bhagawan Girigosavi	Effects of Globalisation on Modern Literature	233
52.	Dr. Vilas Pandurang Chaugale, Dr. Tejashri Shivaji Patil	Sustainable Development through the Gandhian Lens: A Philosophical Inquiry	236
53.	Miss. Asha Tanaji Kamble	Literature in 21 st Century	240
54.	Miss. Ashwini Ashok Shinde	The Intersection of Human Values and sustainable Development in the 21st Century	243
55.	Mr. Atish Dasharath Khandekar	Poetry as Therapy to Heal and Survive the COVID-19 Pandemic	246
56.	Ms. Asha Vitthal Sutar Prof. Y. B. Gonde	Contemporary Literature: The study of Psychological Horror	250
57.	Dr. Prajakta Ahuja	Literature as a Mirror of Social Transformation in the 21st Century	256
58.	Dr. Mahesh Krishna Mali	Online Platforms and the Future of English Language Education	260
59.	Lohar Trupti Narayan	The major role of digital technology in supporting multilingual classrooms under India's National Education Policy (NEP) 2020	265
60.	Madhuri Madhukar Khujat, Dr. Dipali M. Kadam	Narratives of Disability, Trauma, and Identity Formation in Selected 21st-Century Novels	268

61.	Ms.Madhuri Shrirang Patil	Psychological Suspense and Moral Ambiguity in Christie's Classics and Cleeves' Modern Mysteries	272
62.	Miss.Sanjivani Kadaji Kharat, Dr. Savita M. Singare	Voicing pain: A Feminist analysis of Trauma and Resistance in Alice Walker's Possessing the Secret of Joy	276
63.	Miss: Monika Sunil Ghatage	Youth Identity and Emotional Realism: A Study in 21st-Century Young Adult Fiction	279
64.	Mrs. Seema Mahesh Mali	Social Inequality and Class Conflict in 21st Century English Fiction	284
65.	Ms. Shubhada Sukumar Patil	Suspense, Power, and Identity: A study of social Movements in Dorothy Davis's Selected Works	288
66.	Rekhatai Shankar Patil	A Study of Women of 21st Century in The Novels of Chetan Bhagat	294
67.	Savitra Chandrakant Thombare	Human Values and Sustainable Development	298
68.	Mrs. Varsha Pramod Rajput	Alienation, Anxiety, and Existential Crisis in Selected Works of Aravind Adiga	301
Commerce Papers			
69.	Dr. Lalita Maroti Yadpalwar	Adoption and Impact of Artificial Intelligence in Marketing: Evidence from Global and Indian Markets	304
70.	Ansari Mohammad Mujtaba Mohammad Wajed	Role of Government in Promoting Innovation-Based Entrepreneurship	310
71.	Dr. Baswaraj B. Lakshete, Mr. Pritam G. Ingole	Consumer Behaviour in Changing Scenario	314
72.	Dr. Amol Laxman Mohite	A Study of Customers Service Quality Satisfacion Towards Selected Hotels in Kolhapur City	319
73.	Dr. Rohit B. Basnaik Dr. Sushant V. Mane	A Study on Impact of Artificial Intelligence on Post-Graduation Students of Shivaji University, Kolhapur	324
74.	Kiran Dattatray Waghmare	Recent Developments and Innovations in the Field of Commerce	330
75.	Ms. Sonal K. Gawade	Capital Structure and Competitiveness in Indian Textile Firms: A Financial Performance Analysis in a High-Competition Era	335
76.	Dr.Ranjit Dattatray Lidhade	Financial Status and Prospects of E-commerce in Rural sector with special reference to Sangli District	340

77.	Shri. Patil Vaibhav Vijay	Reimagining Human Resource Practices in the Age of Algorithmic Management: A Descriptive Study of Ethical Governance and Emerging Organizational Behavioural Shifts in Indian Organizations	344
78.	Shivkant M. Pupalwad	Assessing the Effect of Government Credit Guarantee Schemes on Bank-Provided Loans to MSME Startups in India	348
79.	Dr. Vinod Hanumant Awaghade	Opportunities In Service Entrepreneurship	351
80.	Dr. Ram Ningappa Naik	Expenditure Components and Economic Growth in India: A Statistical Analysis at Constant and Current Prices (2011–12 to 2025–26)	354
81.	Dr. Ram Ningappa Naik, Dr. Anil Govind Suryawanshi, Dr. Mansingh Sambhaji Dabade	A Region-wise and Crop-wise Analysis of SLTC Fixed Scale of Finance in Maharashtra	359
82.	Dr. Sandeep Sambhaji Panari	Assessing the Impact of Artificial Intelligence on Consumer Behavior and Expectations (2024–2026)	364
83.	Mrs. S. A. Bhilare	An Analysis of Artificial Intelligence in Education for Students and Teachers of the Future	368
84.	Kalpana S. Jadhav, Dr. Neha D. Nalawade	Digital Economy Through Digital Media for Digital India	372
85.	Dr. A. G. Suryawanshi	AI based Accounting Education -Innovations, Opportunities and Challenges	378
86.	Dr. Ramjan I. Pathan	Behavioral Finance and Investment Decision Making: A Theoretical Study	381
87.	Mr. Adinath. S. Kamble	Socio- Economic Status of Poultry Farmers in Kolhapur District	384
88.	Mr. Baban Dhondiram Patil Smt. Sandhya S. Jadhav	Recent Trends in Commerce: The Convergence of Sustainability, Artificial Intelligence and FinTech	393
89.	Mr. Sunny. Shrirang Kale	E-Commerce and New Opportunities for Entrepreneurs in India: A Conceptual Study	398
90.	Smt. Deepali Shridhar Shinde	Role of Innovation in Promoting Rural Women Entrepreneurship	401

91.	Santosh S. Devekar	Gender Tax: How Systemic Price Discrimination Costs Indian Women Every Day	406
		Psychology Papers	
92.	Gauri Giridhar Kumbhar Neeta Narayan Lad	Mental Health, Body Image and Peer Pressure among Adolescents	410
93.	Sadhana Digambar More	Social Anxiety Disorder and Depression among Young Adults	414
94.	Sejal Sanjay Patil, Shri. Jagdish Appasaheb Sardesai	Work Stress and Its Relationship with Job Satisfaction and Burnout among IT Professionals	417
95.	Shreya Ajitkumar Bharati, Prafullkumar Prakash Patil	Anxiety, Depression, Stress and Metacognition among Adolescents	423
96.	Anant Shankar Pandey, Dr. Rajesh Kumar Srivastava	The Role of Stereotype threat and Recent social movements: A Psychological Analysis	428
97.	Dr. Rajesh Kumar Srivastava, Anant Shankar Pandey, Dr. Anuj Kumar Pandey, Dr.Sachin Ramesh Lokhande	Mental And Emotional Well-Being of Students in The Light of Education 5.0: With Reference To (NEP)2020	433
		History Papers	
98.	Dr. Sandeep Pundlik Nannaware	Political Marginalization and Historical Silence: The Mana Tribe in Chandrapur and Gadchiroli	439
99.	Sonali Vasant Gotkhinde	From Streets To Social Media: Recent Trends in Abortion Rights Movements in The Era of Digital Activism	442
100.	प्रा.डॉ.चंद्रकांत शिवराम गिरी	जव्हार संस्थानातील आदिवासींच्या सामाजिक चळवळी : एक ऐतिहासिक व सामाजिक अभ्यास	450
101.	डॉ. प्रदीप मोहन कांबळे	आंबेडकरी चळवळ आणि रिडल्सच्या लढयाचे ऐतिहासिक महत्व	454
102.	डॉ. संतोष तुकाराम कदम	समकालीन इतिहासलेखनातील वंचितवादी इतिहास लेखन व त्याचे स्वरूप	459

103.	डॉ. रणजीत माने, डॉ. हाजी नदाफ	आंतरविद्याशाखीय इतिहासलेखन	464
104.	कल्पना सुनिल गुरव	तौलनिक इतिहासलेखन : इतिहास अभ्यासाची आधुनिक दिशा	470
105.	मानसिंग कृष्णात चव्हाण	लोकसंस्कृतीच्या पुनरुज्जीवनात कृषी पर्यटनाची भूमिका	478
106.	संकेत सर्जेराव गायकवाड	लोकशाही संरक्षणार्थ विद्यार्थी चळवळ : पुणे महाविद्यालयीन आणीबाणी सत्याग्रह एक अभ्यास	483
107.	उमेश गणेशराव जांभोरे	चरित्र लेखनाकडून वैचारिक इतिहासलेखनाकडे : कर्मवीर दादासाहेब कन्नमवार यांचा दृष्टीकोन	489
108.	डॉ. संदिप वसंतराव जाधव	छत्रपती राजाराम महाराजांचे ग्रंथधोरण आणि प्रादेशिक इतिहास लेखनाचा विकास	496
109.	आनंदा पांडुरंग पाटील	गुळासाठी प्रसिद्ध असलेल्या ऊस जातींचा ऐतिहासिक : अभ्यास	501
110.	प्रा.डॉ. आर.पी.कावणे	सांस्कृतिक आणि आर्थिक देवाणघेवाणीचा उत्प्रेरक म्हणून रेशीम: एक ऐतिहासिक आढावा	506
111.	प्रा. किरण माणिकराव चौगुले	इतिहासलेखनाचे बदलते स्वरुप : नवीन प्रवाह व दृष्टीकोन	512
112.	रमेश शामराव पाटील	गोठणे ग्राम पर्यटन : एक चिकित्सक अभ्यास	518
113.	डॉ. सचिन नंदिनी हिंदुराव कोंडेकर	बारवे ता. भुदरगड, जि. कोल्हापूर येथील गो संरक्षण वीरगळ	522
114.	सुरज निळकंठ कांबळे	यशवंतराव चव्हाण यांच्या शाश्वत विकास धोरणाची समकालीन प्रस्तुतता : एक अभ्यास	527
115.	अमर जाधव , डॉ. संदिप वसंतराव जाधव	स्थानिक इतिहासलेखनाच्या विशेष संदर्भात 'पेठवडगाव'चा इतिहास	532
116.	समिर शंकर गुरव	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य आणि त्याची समकालीन प्रस्तुतता	536
	Geography Papers		
117.	Prof. (Dr.) Prakash Soudagar Raut	Analyzing Trend of Rainfall in Western Maharashtra (India) Using Geo-statistical Techniques (1901-2020)	540

118.	Dr. Tushar T. Waghmare, Dr. Prakash T. Waghmare	An Assessment of Educational Status of Females in Sangli District of Maharashtra: A Geographical Perspective	545
119.	Dr. Nisha A. Surve, Dr. Shubhangi S. Kale	AI-Assisted Learning and Skill Development among Geography Students	549
120.	Ratan V. Hajare , Rajkumar J. Moharkar, Dadasaheb Sardesai	“Modern Tools and Techniques in Agricultural Development”: A case study of Maharashtra	553
121.	Devidas Randhir	Spatial Distribution of Bauxite Mining and Delineation of Mining-Affected Areas in Western Maharashtra Using Geospatial Techniques	559
122.	Mrs. Manisha Chandrakant Pusavale	Spatio-Temporal Change in Agricultural Pattern in Sangli District; Geographical Analysis	565
123.	Dr.Vishal Madhukar Kurane , Mr.Amar Namadev Yadav	The Role of Women Entrepreneur of Major Source of Finance And Employed Formations	568
124.	Gaikwad S. B., Kharat S. A., Awati P.S., Shinde S. T., Dolas A. V., Patil C. S.	Impact of Social and Economic Factors on Sex Ratio Change and Gender Equality in SMKC Sangli	576
125.	Navnath Govind Lawte, Kiran Rajaram Nanware, Tejas Vijay Chavan	Social Status of Khalati Village in Jath Tehsil	579
126.	Dr Prabhavati Arvind Patil	Environmental Consciousness in Jim Crace’s Twenty-First-Century Fiction	585
127.	Vidya A. Chougule , Prashant T. Patil	Spatio Temporal Analysis of Urban Green Space in Kolhapur City	591
128.	Prakash T. Waghmare	Application of Advanced Geospatial Technologies for Disaster Monitoring, Risk Assessment, and Mitigation	602
129.	Miss. K.S. Nikalje	Monitoring Cropping Pattern Changes in Khandala Tehsil Through Remote Sensing and GIS Techniques	614
130.	Nathrao B. Rajpange, Dr. Ashish S. Jadhav and Dr. Dashrath K. Banduke	Spatio-Temporal Population Dynamics and Demographic Transformation: Mumbai Sub-urb District (Maharashtra)	621
131.	Prakash S. Shinde and Dr. Rahul S. Chaure	A Spectral Indices-Based Assessment of Land Use / Land Cover Dynamics in Baramati, Pune District (Maharashtra)	629
132.	Suresh B. Valvi and Dr. Rupesh R. Deore	A Comprehensive Study of Population Dynamics in Nandurbar District, Maharashtra	637

133.	प्रा.धनाजी रामचंद्र तुपारे , प्रा.सचिन कांतीलाल रजपूत	महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळींचे बदलते स्वरूप आणि आधुनिक कल	644
134.	डॉ. रामचंद्र पांडुरंग पाखरे	कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा व्याप्त निवडक क्षेत्रावरील परिणाम	650
135.	डॉ. नामदेव शामराव आडनाईक	महाराष्ट्र शासनाच्या १९६० ते २०२५ या काळातील कृषी धोरणांचा भौगोलिक आढावा आणि भविष्यातील दिशा	654
Library Science Papers			
136.	Swapnil Rambhau Ratnaparkhi	Library Professionals in Digital Environment	661
137.	मंगेश कालिदास सहारे	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 : भाषा धोरण, सामाजिक समावेशन आणि शैक्षणिक परिवर्तन	665
Chemistry Papers			
138.	Jayesh Jadav, Pramod Kamble, Sachin Pujari, Rohit Basnike , Rangarao Kavane and Rajkumar Pandav	Saline Soil Status of Shirol Tehsil and Restoration Strategy	671
Economics Papers			
139.	Dr.Ramesh Hanmant Karande	Recent Trends in Economics with a Special Focus on the Agriculture Sector in India	676
140.	Dr. Tukaram Maruti Rabade	A Study on Growth and Development of Digital Banking Services in India	684
141.	Dr. Ashok Vilas Jadhav	The Study of E-Banking and Customer Satisfaction in Peth Vadgaon City	689
142.	Mr. Giramkar Janardhan Mahadeo	Climate Change, Rainfall Variability and Crop Insurance Performance in Maharashtra: Evidence from Ahilyanagar District	694
143.	Dr. Gagandeep Raizada	Intellectual Property Protection as a Driver of Economic Growth in India	700
144.	Mr.Amit Dharma Powar	MSME and Entrepreneurship as Engine of Growth	703
145.	Balasaheb Bansode and Milind Bharambe	Functioning of Public Distribution System in India: Issues and Challenges ahead	708
146.	Dr. Dharma Ranaba Dhede	A Critical Study of Human Resources in India	718

147.	Miss. Priyanka Dinkar Nikam, Prof. (Dr.) Rahul Sh. Mhopare	Environmental Governance and Economic Outcomes: A Framework for Sustainable Development	725
148.	Mr. Tushar A. Patil, Dr. C. R. Jadhav	Consumer Behaviour of Generation Z towards Smartphone Usage: An Empirical Study of Kolhapur District	730
149.	Dr. Anita Yadav	Invisible Workforce: Challenges Faced By GIG Workers in India And The Imperative For Legal Safeguards	735
150.	Dr. Pravin Gulabrao Babar Mr. Pravin Sadashiv Satavekar	Impact of Digital Payment Systems on the Spending Habits of College Students with Special Reference to Warana University	739
151.	प्रा. संध्या किसन साठे	आधुनिक युगातील बेरोजगारी	748
152.	डॉ. चंद्रकांत रा. जाधव	महाराष्ट्रातील गिग कामगारांच्या सामाजिक-आर्थिक समस्या : एक जिल्हानिहाय तुलनात्मक विश्लेषण	753
Political Science Papers			
153.	Dr. Neha Nitin Wadekar	The Feminists Texts and the Development of Feminist Arguments: An Analytical Study	762
154.	Dr. Pravin A. Powar	Political Communication and Democracy in India	767
155.	Miss. Jyoti Babaso Patil	Identity Politics and the Transformation of Social Movements	772
156.	प्रा. डॉ. सुचित्रा जयवंत यादव	भारतातील राजकीय चळवळी आणि राजकीय पक्षांची भूमिका : एक अभ्यास	775
157.	प्रा. डॉ. दत्तात्रय सौदागर सावंत	आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत सामाजिक चळवळींचे योगदान	783
158.	वर्षा प्रकाश आसबे	भारतातील नव सामाजिक चळवळी : एक अभ्यास	788
159.	डॉ. विजय जालिंदर देठे	अस्मिता राजकारण आणि सामाजिक चळवळ	791
160.	श्रीमती. क्रांती शरद कांबळे	महाराष्ट्रातील दलित चळवळीचे बदलते स्वरूप : एक चिकित्सक अभ्यास (दलित चळवळ ते राजकीय सत्तासंघर्ष)	795
161.	श्री. ऋतुराज किशोर माने	महाराष्ट्रातील बदलते आघाड्यांचे राजकारण: महाविकास आघाडी आणि सत्तांतर विशेष अभ्यास	799
162.	डॉ. उल्का शशिकांत फराकटे	भारताचे बदलते परराष्ट्र धोरण	806

163.	डॉ. विजयाराणी किशोर पाटील	मराठा राजकारणातील स्त्री नेतृत्व : महाराणी जिजाबाई यांचे कोल्हापूर राज्यकारभारातील योगदान	811
164.	डॉ.ताराचंद माधव सावसाकडे	२१ व्या शतकात मानवी मूल्ये आणि शाश्वत विकास	816
165.	प्रियांका आबासो शिंदे	बाळासाहेब देसाई यांचे शिक्षण विषयक कार्य एक अभ्यास	823
166.	सरस्वती मोतीराम वागदकर	शहाजीराजे भोसले : 'स्वराज्य संकल्पक'	827
		Sociology Papers	
167.	Dr. Bhimrao Pundge	Fast-food impact on Health of Young Generation - a Sociological Study	831
168.	Kishor Anandrao Gurav	Social Structure and Cultural Practices of the Shaiva Priest (Gurav) Community in Maharashtra	834
169.	Ruturaj R. Gaikwad	Democracy Beyond Elections and Significance of Social Movements	838
170.	डॉ. अखिलेश व्ही. शिंदे	तृतीयपंथी समुदायासमोरील सामाजिक व शैक्षणिक अडथळे	842
171.	कु. अमृता मोहन सामुद्रे	कॉलेज विद्यार्थ्यांद्वारे अभ्यासात ‘Chat GPT’ चा वापर : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	848
172.	दत्तप्रकाश अरुण घोंगडे	ऑनलाईन शिक्षणाचा पदवी शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर झालेला परिणाम : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	853
173.	कु. दीक्षा चंद्रकांत पायमल	ऑनलाईन खरेदीचा तरुणींवरील प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	858
174.	दिनेश वसंतराव पाटील	तुलनात्मक धर्म अभ्यासातील सयाजीराव गायकवाड यांचे योगदान	863
175.	कांबळे हर्षदा जयसिंग	मुद्रा लोन योजना: वित्तीय नियोजन, लेखा पद्धती आणि गुंतवणूक निर्णय	869
176.	प्रा. प्रज्ञा भाटे	कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा समाजावर पडणारा प्रभाव	873
177.	प्रणिता संजय सुर्यवंशी	एकविसाव्या शतकातील मानवी मूल्ये आणि शाश्वत विकास	877
178.	प्रशांत दामाजी माने	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०: महाराष्ट्रातील स्थानिक मातृभाषा आणि सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास	881
179.	प्रा. डॉ. संभाजी शंकर कुरलीकर	कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा सामाजिक संस्थांवर होणारा परिणाम	885
180.	कु. संयोगीता प्रभाकर पोवार	कापड बाजारपेठेतील महिला कामगार : समस्या आणि दृष्टिकोण	890

181.	शिल्पा भिमराव हिरवे	नामदेव व्हटकर यांच्या साहित्यातील सामाजिक विचार : एक चिकित्सक अभ्यास	894
182.	शिल्पा सर्जेराव सुर्वे	पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी समाज व प्राथमिक शिक्षण : शैक्षणिक वास्तवाचे विश्लेषण	898
183.	शिवानी अरुण घोंगडे	बडोदा संस्थानातील 'हिंदू महिलांचा संपत्तीतील हक्क कायदा' आणि स्वतंत्र भारतातील 'हिंदू उत्तराधिकार कायदा' यांचा तुलनात्मक समाजशास्त्रीय अभ्यास	904
184.	कु. श्वेता संतोष गावडे	'मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजने'बाबत शेतमजूर महिलांची भूमिका: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	910
185.	सुहास विष्णू रोमणे प्रा. डॉ. संजय ज्ञा. सावंत	वारकरी तत्वज्ञानातील आदर्श सामाजिक मूल्य : समानता, वर्ण-जाती भेद, अंधश्रद्धा	915
186.	सुरक्षा अरुण घोंगडे	ऑस्ट्रेलियातील 'समाज माध्यम किमान वयोमर्यादा विधेयक २०२४' बाबत पन्हाळा तालुक्यातील पालक व मुलांची भूमिका : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	919
187.	तैय्यबा अप्पासाहेब मुलाणी	बेरोजगारीतून स्वंयरोजगाराकडे संक्रमण : मुस्लीम पथ विक्रेत्यांचा अभ्यास	924
188.	सौरभ सुनिलराव गायकवाड	सयाजीराव गायकवाड यांच्या बडोदा संस्थानातील कृषी सुधारणा: सामाजिक परिवर्तन आणि शेतकरी समुदायाच्या सक्षमीकरणाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	930
Mixed Papers of All Subjects			
189.	Dr. Yogesh Malshette, Sonali Malshette	Literature in The 21st Century: Transformations, Thematics, And Global Contexts	935
190.	Ganesh B. Kamble, Dr. Marku Monis	The Transformative Impact of Artificial Intelligence on Contemporary Society: Opportunities, Challenges, and the Path Forward	939
191.	Dr.M.K.Kamble, Prashant Jaysing Kamble	Dr. Babasaheb Ambedkar Agricultural Self-Reliance Scheme Asset For Scheduled Caste Farmers in Maharashtra	944
192.	A.K. Pirane	Women Entrepreneurs in Rural Areas: A Study of Opportunities And Challenges	949

193.	**Mr. Charudatt Prahlad Gaikwad, Mr. Vaibhav Vijay Patil**	**A Study on the Role of Artificial Intelligence in Transforming Recruitment and Selection Practices in Modern Indian Organizations**	**953**
194.	**Dr. Yogesh Balbhim Mane**	**A Study On Unemployment in India in Cotemporary Age**	**957**
195.	**Mr. Prem Pandurang Chavan, Mr. Vaibhav Vijay Patil**	**Impact of Artificial Intelligence on Organisational Behaviour: A Descriptive Study in present Indian Context**	**962**
196.	**Mr. Prajyot Ravsaheb Jadhav , Mr. Vaibhav Vijay Patil**	**Changing Horizons of Organizational Behaviour: An Analytical Study of Employee Dynamics in Digital and Remote Work Environments**	**966**
197.	**Miss. Pranita Vinayak Patil, Miss. Sayali Bapuso Patil, Mr. Vaibhav Vijay Patil**	**Achieving Employee Well-Being in Modern Organizations:A Study of Quiet Cracking and Psychological Safety**	**970**
198.	**Miss. Purva Tatyasaheb Ghadge Mr. Vaibhav Vijay Patil**	**Contribution of Career Preferences of youth and Generational Dynamics in achieving the goal of Business: A descriptive study with respect to Modern Indian Organizations**	**974**
199.	**Dr. Umesh D. Dabade , Mrs. Manisha J. Pawar**	**Youth Perception towards AI-Based Marketing Tools**	**978**
200.	**Mr. Sunil A. Sutar, Dr. Pralhad M. Mane**	**At 50th Year of Basic Structure Doctrine: A Critical Review**	**983**
201.	**Dr. Jayant Chandrakant Ghatage**	**Changing Nature of Social Protest and Social Mobilization in India: A Sociological Perspective**	**988**
202.	**Mrs.Rekha Sandeep Kale Dr.Sudhir Ramdas Nagarkar**	**Implication of Google AI in The Digital Area of Modern Libraries**	**991**
203.	**Pradip N. Pawar, Jagannath V. Ware**	**Negotiating Female Identity in Ngũgĩ wa Thiong'o's *Wizard of the Crow***	994
204.	**Shridhar Shivaji Nimbalkar**	**Digital Transformation in Agriculture: A Management Perspective on Smart Farming and Rural Entrepreneurship**	**998**

205.	Patil Prajakta Ravindra, Dr. Arun Bhagwan Patil, Dr. Sandip Arjuna Patil	Rural Farm Roads and Agricultural Economy A Special Reference to Shiroli Dumala Village, Taluka Karveer, District Kolhapur (Maharashtra, India)	1002
206.	Mr Ajit Babasaheb Khot, Prof. Dr. Rajaram Baburao Patil	Study of Level of Awareness And Impact of Artificial Intelligence on Students Learning Methods With Special Reference to Warana University	1008
207.	Mr. Pramod Chaturvedi, Dr. Hari Shankar Kumar	Environmental Consciousness in Tribal Literature: An Ecocritical Approach	1015
208.	Shri. Mahaveer Khawatakoppa	Reflections on Consumer Perception and Adoption Intentions Towards Electric Vehicles in Belagavi -An Emphirical Study	1020
209.	डॉ. शर्मिला बाळासाहेब घाटगे	2000 नंतरच्या मराठी कथा	1026
210.	प्रो. डॉ. सुजय बाबुराव पाटील	ग्रामगीता आणि सामाजिक चळवळ	1029
211.	श्री. दीपक धोंडिराम गडकर	आधुनिक मराठी नाटक	1032
212.	प्रा. विठ्ठल बबनराव गायकवाड, प्रा.डॉ. सुनंदा रॉय	जागतिकीकरणाच्या काळात संत तुकाराम महाराजांचे अध्यात्म व जीवनमूल्ये (भौतिकवाद विरुद्ध आध्यात्मिक संतुलन)	1037
213.	डॉ.राजू कमलेश सावंत	मुलभूत मानवी हक्क आणि अस्मिताधारित आंदोलने	1042
214.	प्रा. टी.वाय. रणदिवे	कोपरगाव शहरातील वरिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या राजकीय जाणिवांचा विश्लेषनात्मक अभ्यास	1047
215.	डॉ. चैतन्य शंकर कांबळे	अस्मितेचे राजकारण आणि सामाजिक चळवळींचे बदलते स्वरूप	1051
216.	डॉ. सुखदेव सदाशिव उंदरे	भारताचे सीमोल्लंघन: भारत-पाक संबंध युद्धाच्या छायेत- काही निरीक्षणे	1056
217.	गणेश शिवलाल माळी	भारतीय लोकशाही आणि घटनात्मक मूल्ये	1059
218.	पूजा सर्जेराव चौगले	भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्ताविकेतील सामाजिक न्यायाचे तत्त्व	1063
219.	वनिता विश्वनाथ शेट्टे , सुहास विष्णू रोमणे	ग्रामीण विकासातील कृषी पर्यटनातील संधी आणि आव्हाने	1067

220.	नम्रता अर्जुन इंगवले	आधुनिक काळातील बेरोजगारी आणि दुग्ध व्यवसायातील संधी	1072
221.	डॉ. कन्नाडे ममता कार्तिक	आधुनिक काळातील सामाजिक चळवळींचे नवे प्रवाह : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	1076
222.	सारिका विलास हिरवे	भारतातील सामाजिक आंदोलनांवर डिजिटल क्रांतीचा प्रभाव: एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण	1080
223.	भिमराज बंडू गायकवाड, डॉ. अरुण विठ्ठल सोनकांबळे	आधुनिक युगातील बेरोजगारी: बदलते स्वरूप व सामाजिक परिणाम	1085
224.	वृषाली संजय माळी, प्रा. डॉ. झाकीर पठाण	समकालीन भारतातील सामाजिक चळवळी : बदलते स्वरूप व सामाजिक परिणाम	1089
225.	सागर दगडू मोहिते	बेरोजगारी, स्पर्धात्मक परीक्षा आणि युवकांचे सामाजिक जीवन : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	1094
226.	विशाल पांडुरंग पाटील	शहरीकरण आणि कचरा व्यवस्थापन एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	1099
227.	डॉ. वृषाली महादेव माळी	21 वी शतीं का हिंदी उपन्यास साहित्य	1102
228.	प्रा. सुनिता अमृतसागर	कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि कामगार बाजारपेठेतील बदल	1104
229.	श्री.नंदकुमार विठोबा रेडेकर	१९४२ च्या लढ्यातील पाटणचा ऐतिहासिक मोर्चा एक अभ्यास	1111

आधुनिक काळातील सामाजिक चळवळींचे नवे प्रवाह : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ कन्नाडे ममता कार्तिक
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
चंद्राबाई शांतप्पा शेंडुरे कॉलेज, हुपरी
ईमेल-swamimamata@gmail.com

प्रस्तावना:

सामाजिक चळवळी या कोणत्याही समाजाच्या परिवर्तन प्रक्रियेतील महत्त्वाचा घटक मानल्या जातात. समाजातील अन्याय, शोषण, विषमता, असमानता, भेदभाव किंवा वंचिततेविरोधात संघटित स्वरूपात उभे राहणाऱ्या जनआंदोलनांना सामाजिक चळवळी असे संबोधले जाते. पारंपरिक काळातील सामाजिक चळवळी प्रामुख्याने जमीन, कामगार, जात, वर्ग किंवा धार्मिक प्रश्नांशी निगडित होत्या. मात्र २१व्या शतकात जागतिकीकरण, उदारीकरण, तंत्रज्ञानातील क्रांती, सोशल मीडियाचा प्रभाव, पर्यावरणीय संकटे यांमुळे सामाजिक चळवळींच्या स्वरूपात आणि पद्धतींमध्ये मूलभूत बदल झाले आहेत. या संशोधन पेपरचा उद्देश आधुनिक काळातील सामाजिक चळवळींचे नवे प्रवाह समजून घेणे व त्यांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करणे हा आहे.

सामाजिक चळवळी

म्हणजे समाजातील विविध गटांच्या हक्कांबद्दल जागरूकता निर्माण करणाऱ्या, विशिष्ट सामाजिक उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी व्यक्ती किंवा समूहांनी संघटितपणे, सातत्याने व जाणीवपूर्वक केलेली कृती होय. या चळवळी समाजाच्या किवा देशाच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक संरचनेत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी कार्यरत असतात. सामाजिक चळवळींचा उद्देश समाजातील प्रचलित व चुकीच्या प्रणालींविरोधात जागरूकता निर्माण करणे, लोकांना एकत्र आणणे आणि संबंधित सुधारणा साधण्याचा असतो. सामाजिक बदल घडवून आणणे हे सामाजिक चळवळींचे मुख्य उद्दिष्ट असते. हे चळवळी विविध कारणांसाठी होऊ शकतात — जातिवाद, लैंगिक भेदभाव, शोषण, हिंसा, दारिद्र्य, पर्यावरणीय संकटे, किंवा समान हक्कांची मागणी इत्यादी. मॅक्स वेबर, कार्ल मार्क्स, अँथनी गिडन्स, मॅन्युएल कॅस्टेल्स यांसारख्या समाजशास्त्रज्ञांनी सामाजिक चळवळींचे विविध पैलूंनी विश्लेषण केले आहे.

मानव समाजाच्या इतिहासात **अन्याय, शोषण आणि विषमतेविरुद्धचा संघर्ष** सतत दिसून येतो. याच संघर्षातून सामाजिक चळवळी उदयास आल्या. भारतामध्ये प्राचीन काळापासून चळवळी होत असल्याची उदाहरणे आहेत. जसे भारतीय स्वातंत्र्यसंग्राम चळवळ, महिलांना समान अधिकार आणि न्याय मिळवून देण्यासाठी महिलांच्या हक्कासाठीची चळवळ, भारतीय समाजातील जातीय भेदभावास विरोध करणारी दलित चळवळ, पर्यावरण संरक्षणासाठीची चळवळ, आणि अलीकडेच लैंगिक खेळाविरुद्ध महिलांनी आवाज उठविण्यासाठी केलेली Me-too चळवळ.

सामाजिक चळवळीच्या माध्यमातून लोकांना त्यांच्या हक्कांबद्दल **जागरूकता निर्माण करता येते,** समान कारणासाठी विविध गटांचा एकत्र करता येते, सामाजिक असमानता आणि अन्याय विरोधात हकांची मागणी करता येते, चळवळीच्या माध्यमातून समाजातील चुकीच्या परंपरा आणि प्रणाली सुधारण्यासाठी प्रयत्न करता येतो.

आधुनिक सामाजिक चळवळींचे सैद्धांतिक दृष्टिकोन:

आधुनिक सामाजिक चळवळी समजून घेण्यासाठी विविध समाजशास्त्रीय सिद्धांत उपयुक्त ठरतात. कार्ल मार्क्स यांचा वर्गसंघर्ष सिद्धांत पारंपरिक आर्थिक चळवळी समजावतो; मात्र आधुनिक चळवळी केवळ वर्गापुरत्या मर्यादित नसून ओळख, संस्कृती व जीवनशैलीशी संबंधित असतात. त्यामुळे 'नव-सामाजिक चळवळ सिद्धांत' (New Social Movement Theory) महत्त्वाचा ठरतो. अँथनी गिडन्स यांनी आधुनिकतेमुळे उद्भवलेल्या जोखमी, ओळखीचे संकट आणि परावर्तनीयता यांचा उल्लेख केला आहे. मॅन्युएल कॅस्टेल्स यांनी 'नेटवर्क सोसायटी' संकल्पनेतून डिजिटल माध्यमांमुळे सामाजिक चळवळी कशा प्रकारे जागतिक स्तरावर पसरतात हे स्पष्ट केले आहे.

अभ्यासाचे उद्दिष्टे:

- आधुनिक सामाजिक चळवळींच्या संकल्पनेचे स्पष्टीकरण करणे.
- पारंपरिक व आधुनिक सामाजिक चळवळींमधील फरक स्पष्ट करणे.
- आधुनिक काळातील सामाजिक चळवळींचे नवे प्रवाह ओळखणे.
- भारतीय समाजातील आधुनिक सामाजिक चळवळींचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. दुय्यम माहिती स्त्रोतांमध्ये समाजशास्त्रीय ग्रंथ, संशोधन निबंध, नियतकालिके, वृत्तपत्रे, अहवाल तसेच ऑनलाइन स्त्रोतांचा समावेश आहे. उपलब्ध माहितीचे तुलनात्मक व चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

पारंपरिक व आधुनिक सामाजिक चळवळींचे स्वरूप:

पारंपरिक सामाजिक चळवळी प्रामुख्याने आर्थिक व भौतिक मुद्द्यांवर आधारित होत्या, जसे की कामगार चळवळ, शेतकरी चळवळ, जातीय सुधारणा चळवळी. या चळवळींमध्ये संघटना, नेतृत्व व ठरावीक विचारसरणीला महत्त्व होते. त्याउलट आधुनिक सामाजिक चळवळी या ओळख, जीवनशैली, पर्यावरण, लैंगिक समानता, मानवी हक्क, माहितीचा अधिकार यांसारख्या मुद्द्यांभोवती फिरताना दिसतात. यामध्ये तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर आढळतो.

आधुनिक काळातील सामाजिक चळवळींचे नवे प्रवाह:

१. **ओळखाधारित चळवळी -** ओळखाधारित चळवळ म्हणजे एखाद्या विशिष्ट सामाजिक गटाने आपल्या सामूहिक ओळखीच्या आधारावर संघटित होऊन राजकीय, सामाजिक, आर्थिक किंवा सांस्कृतिक हक्कांसाठी केलेला संघर्ष. या चळवळी “आम्ही कोण आहोत?” आणि “आम्हाला काय हवे आहे?” या प्रश्नांभोवती केंद्रित असतात. या चळवळी प्रामुख्याने सन्मान, समता आणि न्याय यांची मागणी करतात.

समाजामध्ये व्यक्तीची ओळख ही केवळ वैयक्तिक नसून सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय घटकांवर आधारित असते. जात, वर्ग, लिंग, धर्म, भाषा, प्रादेशिकता, वंश, लैंगिक ओळख इत्यादी घटकांमुळे व्यक्तीला समाजात एक विशिष्ट स्थान प्राप्त होते. जेव्हा या ओळखीच्या आधारे एखाद्या समूहावर अन्याय, भेदभाव, शोषण किंवा दुर्लक्ष होते, तेव्हा त्या समूहाकडून आपल्या हक्कांसाठी, सन्मानासाठी आणि समतेसाठी उभारल्या जाणाऱ्या चळवळींना **ओळखाधारित चळवळी** असे म्हणतात. या चळवळी आधुनिक समाजातील सामाजिक बदलांचे एक महत्त्वाचे साधन ठरल्या आहेत.

आधुनिक काळात जात, लिंग, लैंगिक ओळख, आदिवासी, अल्पसंख्याक, दिव्यांग अशा ओळखांवर आधारित चळवळी मोठ्या प्रमाणावर उदयास आल्या आहेत. या चळवळी सामाजिक सन्मान, प्रतिनिधित्व आणि हक्कांची मागणी करतात. स्त्रीवादी चळवळ, दलित चळवळ, LGBTQ+ चळवळ ही याची उदाहरणे आहेत.

२. पर्यावरणीय व शाश्वत विकास चळवळी-

औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, लोकसंख्यावाढ आणि अनियंत्रित विकासामुळे निसर्गावर मोठ्या प्रमाणावर ताण निर्माण झाला आहे. जंगलतोड, जलप्रदूषण, वायूप्रदूषण, हवामान बदल, जैवविविधतेचा ऱ्हास यामुळे मानवी जीवनच संकटात सापडले आहे. या पार्श्वभूमीवर निसर्गसंवर्धन, पर्यावरण संरक्षण आणि भविष्यकालीन पिढ्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन विकास साधण्याच्या उद्देशाने ज्या चळवळी उभ्या राहिल्या, त्यांना **पर्यावरणीय व शाश्वत विकास चळवळी** असे म्हणतात. पर्यावरणीय चळवळ म्हणजे निसर्ग, पर्यावरणीय साधने (जमीन, पाणी, जंगल, हवा) यांचे संरक्षण करण्यासाठी, तसेच प्रदूषण, विस्थापन व पर्यावरणीय अन्यायाविरुद्ध जनआंदोलनाच्या माध्यमातून लढा देणारी चळवळ.

हवामान बदल, प्रदूषण, जंगलतोड, पाण्याची टंचाई यांसारख्या प्रश्नांमुळे पर्यावरणीय चळवळींना जागतिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ‘Save Environment’, ‘Climate Justice’, ‘Chipko Movement’ च्या आधुनिक आवृत्त्या, ‘Fridays for Future’ यांसारख्या चळवळी पर्यावरण संरक्षण व शाश्वत विकासावर भर देतात.

३. डिजिटल व सोशल मीडिया आधारित चळवळी-

२१ व्या शतकात माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे सामाजिक चळवळींचे स्वरूप आमूलाग्र बदलले आहे. इंटरनेट, स्मार्टफोन आणि सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म्स—Facebook, X (Twitter), Instagram, WhatsApp, YouTube इत्यादींमुळे जनतेला आपले मत व्यक्त करण्यासाठी, अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्यासाठी आणि संघटित होण्यासाठी नवे व्यासपीठ मिळाले. या माध्यमांवर आधारित ज्या चळवळी उभ्या राहतात त्यांना **डिजिटल व सोशल मीडिया आधारित चळवळी** असे म्हणतात. डिजिटल व सोशल मीडिया आधारित चळवळ म्हणजे इंटरनेट व सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म्सच्या माध्यमातून संघटित होणारी, माहिती प्रसारित करणारी, जनजागृती करणारी आणि सामाजिक, राजकीय किंवा सांस्कृतिक बदलासाठी दबाव निर्माण करणारी चळवळ.

सोशल मीडिया हे आधुनिक सामाजिक चळवळींचे प्रभावी साधन बनले आहे. Facebook, X (Twitter), Instagram, WhatsApp यांसारख्या माध्यमांतून जनजागृती, संघटन आणि आंदोलन शक्य झाले आहे. '#MeToo', '#BlackLivesMatter', '#FarmersProtest' यांसारख्या हॅशटॅग चळवळी या डिजिटल प्रवाहाचे प्रतीक आहेत.

४.विकेंद्रित व नेतृत्वविरहित चळवळी-

विकेंद्रित चळवळ म्हणजे अशी चळवळ जिथे निर्णय, कृती व संघटन एकाच केंद्रातून न होता अनेक स्थानिक, स्वतंत्र गटांद्वारे केली जाते. **नेतृत्वविरहित चळवळ** म्हणजे जिथे कोणताही एकमेव, औपचारिक नेता नसतो; सहभागी सदस्य सामूहिकरीत्या निर्णय घेतात.या चळवळींमध्ये नेता पेक्षा नेटवर्क अधिक महत्त्वाचे ठरते. परंपरागत सामाजिक चळवळी बहुतेक वेळा स्पष्ट नेतृत्व, ठराविक संघटना आणि केंद्रस्थानी असलेल्या निर्णयप्रक्रियेवर आधारित होत्या. मात्र २१ व्या शतकात जागतिकीकरण, डिजिटल तंत्रज्ञान आणि नेटवर्क समाजाच्या उदयानंतर चळवळींचे स्वरूप बदलले आहे. आज अनेक सामाजिक चळवळी **विकेंद्रित** आणि **नेतृत्वविरहित** स्वरूपाच्या दिसतात. या चळवळी कोणत्याही एका नेत्यावर अवलंबून नसून सामूहिक सहभाग, नेटवर्क आणि स्वयंस्फूर्त संघटनावर आधारलेल्या असतात. आधुनिक चळवळींमध्ये पारंपरिक नेतृत्वाऐवजी सामूहिक सहभाग, नेटवर्क आणि स्वयंप्रेरणा दिसून येते. ठरावीक नेता नसतानाही चळवळ प्रभावीपणे चालते. हे वैशिष्ट्य आधुनिक लोकशाही आणि तंत्रज्ञानाशी जोडलेले आहे.

उदा. निर्भया प्रकरणानंतरचे आंदोलन, नागरिकत्व कायदा (CAA) विरोधी आंदोलने, शेतकरी आंदोलन ई.

विकेंद्रित व नेतृत्वविरहित चळवळी या आधुनिक लोकशाहीतील एक महत्त्वाचा प्रयोग आहेत. या चळवळींनी सहभागात्मक लोकशाहीला नवे आयाम दिले आहेत. मात्र या चळवळी यशस्वी होण्यासाठी स्पष्ट उद्दिष्टे, नैतिक शिस्त आणि दीर्घकालीन रणनीती आवश्यक आहेत. योग्य संतुलन साधल्यास या चळवळी सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन ठरू शकतात.

५.मानवी हक्क व नागरी हक्क चळवळी-

मानव जन्मतःच काही मूलभूत हक्क घेऊन जन्माला येतो. हे हक्क त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी, सन्मानाने जगण्यासाठी आणि स्वातंत्र्य उपभोगण्यासाठी आवश्यक असतात. तथापि, इतिहासात अनेक समाजगटांना वर्ण, जात, वर्ग, लिंग, धर्म, भाषा किंवा राजकीय मतांमुळे या हक्कांपासून वंचित ठेवले गेले. अशा परिस्थितीत मानवी सन्मान, समता, स्वातंत्र्य आणि न्यायासाठी उभ्या राहिलेल्या संघटित संघर्षांना **मानवी हक्क व नागरी हक्क चळवळी** असे म्हणतात.

गुलामगिरी व वर्णभेद, जातीय अन्याय व अस्पृश्यता, स्त्रियांवरील भेदभाव, वसाहतवाद व दडपशाही ही मानवी व नागरी हक्क चळवळींची पार्श्वभूमी पहावयास मिळते. मानवी हक्क, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, माहितीचा अधिकार, गोपनीयतेचा अधिकार यांसाठीच्या चळवळी आधुनिक काळात तीव्र झाल्या आहेत. या चळवळी राज्यसत्ता, धोरणे आणि कायद्यांवर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न करतात.

६. भारतीय समाजातील आधुनिक सामाजिक चळवळी-

भारतातील आधुनिक सामाजिक चळवळी विविध सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक प्रश्नांशी निगडित आहेत. शेतकरी आंदोलन, महिला सशक्तीकरण चळवळी, आदिवासी हक्क चळवळी, पर्यावरण संरक्षण आंदोलन, विद्यार्थ्यांच्या चळवळी या भारतातील प्रमुख आधुनिक चळवळी आहेत. या चळवळींमध्ये सोशल मीडिया, स्वयंसेवी संस्था आणि नागरी समाजाची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

- **आधुनिक सामाजिक चळवळींचे परिणाम-** आधुनिक सामाजिक चळवळींमुळे धोरणात्मक बदल, कायदे निर्मिती, जनजागृती आणि सामाजिक मूल्यांमध्ये परिवर्तन घडून आले आहे. मात्र काही वेळा या चळवळी विखुरलेल्या, अल्पकालीन किंवा प्रतीकात्मक ठरतात, अशी टीकाही केली जाते.
- **जागतिकीकरण आणि सामाजिक चळवळी-** जागतिकीकरणामुळे सामाजिक चळवळी स्थानिक मर्यादेत न राहता आंतरराष्ट्रीय स्वरूप धारण करत आहेत. बहुराष्ट्रीय कंपन्या, आंतरराष्ट्रीय संस्था, जागतिक आर्थिक धोरणे यांचा थेट परिणाम स्थानिक समाजावर होतो. परिणामी, कामगार हक्क, पर्यावरण संरक्षण, मानवाधिकार यांसाठी जागतिक स्तरावर समन्वयित चळवळी उभ्या राहतात.
- **माध्यमे, जनमत आणि सामाजिक चळवळी -** आधुनिक काळात माध्यमांची भूमिका अत्यंत निर्णायक ठरली आहे. मुख्य प्रवाहातील माध्यमांबरोबरच सोशल मीडिया, ब्लॉग्स, यूट्यूब चॅनेल्स, पॉडकास्ट्स यांमुळे पर्यायी जनमत निर्मिती शक्य झाली आहे. यामुळे वंचित घटकांना स्वतःचा आवाज मांडण्याची संधी मिळाली आहे. तथापि, खोटी माहिती, अफवा व द्वेषमूलक मजकूर यांमुळे चळवळींची विश्वासार्हता धोक्यात येण्याची शक्यताही वाढली आहे.

- **आधुनिक सामाजिक चळवळींच्या मर्यादा व आव्हाने-** आधुनिक सामाजिक चळवळी प्रभावी असल्या तरी त्यांना काही मर्यादा व आव्हाने आहेत. विकेंद्रित रचना असल्यामुळे सातत्याचा अभाव, स्पष्ट धोरणांचा अभाव, नेतृत्वाचा प्रश्न, तसेच राज्यसत्तेचा दबाव ही प्रमुख आव्हाने मानली जातात. काही चळवळी सोशल मीडियापुरत्याच मर्यादित राहतात.
- **आधुनिक सामाजिक चळवळी आणि भारतीय लोकशाही -** भारतीय लोकशाहीच्या संदर्भात सामाजिक चळवळींनी जनसहभाग वाढवला आहे. कायदे, धोरणे व प्रशासनावर दबाव निर्माण करून बदल घडवून आणण्यात चळवळींची भूमिका महत्त्वाची आहे. माहितीचा अधिकार, वनहक्क कायदा, महिला आरक्षण, पर्यावरणीय नियम यांसारख्या क्षेत्रांत चळवळींचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो.

निष्कर्ष:

आधुनिक काळातील सामाजिक चळवळी या बदलत्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक वास्तवाचे द्योतक आहेत. तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण, ओळखाधारित प्रश्न आणि लोकशाही मूल्यांमुळे सामाजिक चळवळींचे स्वरूप अधिक व्यापक, गतिमान आणि बहुआयामी झाले आहे. या नव्या प्रवाहांचे समाजशास्त्रीय आकलन केल्यास समाजपरिवर्तनाच्या प्रक्रियेला सकारात्मक व दिशादर्शक स्वरूप देता येईल.

सामाजिक चळवळींनी ऐतिहासिकदृष्ट्या सामाजिक बदल घडवून आणण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली असून, विषमता, अन्याय आणि सामाजिक वंचनाविरुद्ध संघर्ष करण्याचे कार्य केले आहे. २१व्या शतकात जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानातील वेगवान प्रगती, डिजिटल माध्यमांचा विस्तार, ओळखाधारित राजकारण तसेच पर्यावरणीय संकटे यांमुळे सामाजिक चळवळींच्या स्वरूपात, रचनेत आणि कार्यपद्धतीत लक्षणीय बदल झाले आहेत. पारंपरिक सामाजिक चळवळी प्रामुख्याने वर्ग किंवा आर्थिक प्रश्नांवर केंद्रित होत्या; मात्र आधुनिक सामाजिक चळवळी ओळख, मानवी हक्क, पर्यावरणीय शाश्वतता, लिंग समानता आणि लोकशाही सहभाग यांसारख्या मुद्द्यांवर अधिक भर देताना दिसतात. या अभ्यासामध्ये दुय्यम माहिती स्त्रोतांच्या आधारे वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करून संघटनाच्या नव्या पद्धती, विकेंद्रित नेतृत्व, नेटवर्क-आधारित रचना तसेच सामूहिक कृतीमध्ये सोशल मीडियाची भूमिका यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. जागतिक परिप्रेक्ष्यात भारतीय सामाजिक चळवळींवर विशेष लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे निष्पन्न होते की आधुनिक सामाजिक चळवळी अधिक गतिमान, सहभागात्मक आणि आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाच्या असून, त्याचबरोबर विखुरलेपणा, सातत्याचा अभाव आणि डिजिटल सक्रियतेच्या मर्यादा यांसारख्या आव्हानांना देखील सामोरे जात आहेत. सामाजिक परिवर्तनाच्या चालू प्रक्रियेचे आकलन करण्यासाठी या नव्या प्रवाहांचे अध्ययन अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

१. देसाई, ए. आर. (2008). *भारतीय राष्ट्रवादाची सामाजिक पार्श्वभूमी.* मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन.
२. शहा, घनश्याम. (2010). *भारतामधील सामाजिक चळवळी.* नवी दिल्ली : सेज पब्लिकेशन्स.
३. ओम्मेन, टी. के. (2012). *ओळख, नागरिकत्व आणि सामाजिक चळवळी.* नवी दिल्ली : ओरिएंट ब्लॅकस्वान.
४. फुले, जोतिराव. (2002). *गुलामगिरी.* पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
५. आंबेडकर, डॉ. बी. आर. (1990). *जातिव्यवस्थेचा उच्छेद.* मुंबई : सुगावा प्रकाशन.
६. गाडगीळ, माधव, व गुहा, रामचंद्र. (1995). *पर्यावरण, विकास आणि भारतीय समाज.* नवी दिल्ली : ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
७. केळकर, गोपाळ. (2014). *स्त्रीवादी चळवळी आणि भारतीय समाज.* पुणे : शब्दालय.
८. United Nations. (2023). *Human rights and social movements.* Retrieved from https://www.un.org/en/global-issues/human-rights
९. Castells, M. (2015). *Social movements in the network society*. Retrieved from https://annenberg.usc.edu/research
१०. Amnesty International. (2024). *Human rights activism in the digital age*. Retrieved from https://www.amnesty.org
११. Greenpeace India. (2023). *Environmental movements and climate justice*. Retrieved from https://www.greenpeace.org/india
१२. International Labour Organization (ILO). (2022). *Workers' movements and globalization.* Retrieved from https://www.ilo.org